

Zofia Czajka*

MECHANIZMY USTANAWIANIA I PROBLEMY BADANIA DOCHODÓW
GOSPODARSTW DOMOWYCH INWALIDÓW

Inwalidzi, podobnie jak inne grupy tzw. specjalnej troski, są szczególnie zagrożeni w sytuacji trudności kryzysowych. W ostatnich latach ważnym problemem jest ochrona poziomu dochodów przed skutkami wzrostu kosztów utrzymania. W przypadku grup ludności, których członkowie mają ograniczone możliwości poprawy sytuacji własnym wysiłkiem, dochody gwarantowane przez państwo winny zabezpieczać niezbędne potrzeby.

Niezdolność lub ograniczona zdolność do zatrudnienia zawiera się w definicji inwalidztwa przyjętej przez prawo¹. Podstawowym świadczeniem, które ma zapewnić inwalidom środki do życia są renty inwalidzkie. W 1987 r. świadczenia społeczne wynosiły 77,8% przeciętnych miesięcznych dochodów nominalnych na osobę w gospodarstwach rencistów i emerytów ("Rocznik Statystyczny GUS", 1988, tab. 15(204), s. 136).

W opracowaniu niniejszym przedstawione zostaną zasady systemu rentowego w Polsce oraz dane statystyczne charakteryzujące zbiorowość inwalidów oraz ich sytuację materialną, aby na tej

* Dr, adiunkt w Zakładzie Ekonomiki Pracy UŁ.

¹ Inwalidą w znaczeniu prawnym jest osoba częściowo lub całkowicie niezdolna do wykonywania zatrudnienia z powodu stałego lub długotrwałego naruszenia sprawności organizmu. Ustawa z dn. 14.12.1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin, art. 23, [w:] Sprawozdanie z 29 posiedzenia plenarnego Sejmu PRL w dniach 13-14.12.1982 r.

podstawie sformułować wnioski dotyczące kształtowania dochodów tej grupy ludności.

1. Zbiorowość inwalidów w Polsce

W 1984 r. było w Polsce 3 584 328² inwalidów, w tym 2 970 407 inwalidów prawnych (82,8%) i 463 890 inwalidów biologicznych³. Najwięcej było inwalidów III grupy inwalidzkiej, tj. 42,9% wszystkich inwalidów prawnych, inwalidów II grupy inwalidzkiej było 41,5%, inwalidów I grupy 15,6%. Zauważyć można duże tempo wzrostu liczby inwalidów w Polsce. Ich liczba w latach 1978-1984 (lata pomiędzy Narodowym Spisem Powszechnym a Mikrospisem) wzrosła o 1,1 mln.

Wśród bardziej charakterystycznych cech tej zbiorowości można wyróżnić: nieznaczną przewagę kobiet w całej zbiorowości (udział kobiet w 1984 r. wynosił 53,6%), przewagę mieszkańców miast - stanowili oni 62,2% wszystkich inwalidów, duży udział inwalidów w wieku powyżej 60 roku życia, niski poziom wykształcenia większości inwalidów (wykształcenie podstawowe i niepełne podstawowe w 1978 r. miało 70,2% wszystkich inwalidów w wieku powyżej 15 roku życia), przewaga żyjących w związkach małżeńskich (59% wszystkich inwalidów, a 75,2% mężczyzn i 35,2% kobiet żyło w związkach małżeńskich), inwalidzi bierni zawodowo stanowili 77,3% ogółu inwalidów w Polsce. Wśród inwalidów biernych zawodowo własne niezarobkowe źródło utrzymania miało 91,8%, w tym renty inwalidzkie otrzymywało w 1984 r. 1,5 mln inwalidów (56,1% wszystkich inwalidów biernych zawodowo). W 1987 r. renty inwalidzkie otrzymywało ponad 2 mln inwalidów, czyli w ciągu trzech lat nastąpił wzrost liczby rencistów o 0,5 mln.

² Wszystkie dane dotyczące 1984 r. pochodzą z: "Mikrospis 1984 r.", Ser. A "Inwalidztwo".

³ Do inwalidów biologicznych zaliczone są osoby, które oświadczyły, że z powodu kalectwa lub przewlekłej choroby mają ograniczoną zdolność wykonywania podstawowych czynności właściwych danemu wiekowi, takich jak: nauka, praca zawodowa, prowadzenie gospodarstwa domowego, a dla małych dzieci zabawa. (Uwagi metodyczne s. III-IV, [w:] Narodowy Spis Powszechny z dnia 7.12.1978 r.).

Na uwagę zasługuje niska aktywność zawodowa inwalidów (także wśród inwalidów III grupy inwalidzkiej), wynosząca w 1984 r. 22,7%. Dane porównawcze dla Polski i Stanów Zjednoczonych wskazują, że pomimo podobnych wskaźników inwalidów wśród ogółu ludności w obydwu krajach, aktywność zawodowa w Stanach Zjednoczonych jest dużo wyższa. Dla ogółu mężczyzn niepełnosprawnych w wieku 18-54 lata wskaźnik aktywności zawodowej dla Polski wynosił w 1978 r. 35,4%, a dla USA w 1970 r. 60,9%⁴. W 1984 r. było zatrudnionych tylko 32,1% inwalidów spośród inwalidów III grupy, 17,9% inwalidów spośród inwalidów II grupy i 6,7% spośród inwalidów I grupy.

2. Zasady przyznawania rent inwalidzkich i ich wysokość w świetle przepisów prawa

Zabezpieczenie finansowe jest jednym z najważniejszych uprawnień inwalidów. W Polsce ma ono postać głównie rent inwalidzkich, a także od 1.04.1984 r. stałych zasiłków z pomocy społecznej.

Podstawowym problemem do rozwiązania polskiego systemu rentowo-emerytalnego w ostatnich latach było zmniejszenie różnic w poziomie świadczeń przyznanych w przeszłości i świadczeń nowo przyznanych oraz zagwarantowanie wzrostu świadczeń stosownie do wzrostu płac i kosztów utrzymania. Problemy te podjęła ustawa⁵ z dn. 14.12.1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin (Sprawozdanie z 29 posiedzenia plenarnego Sejmu PRL w dn. 13-14.12.1982 r.) wprowadzając rewaloryzację i waloryzację świadczeń. Ponadto ustawa określiła zasady przyznawania rent inwalidzkich oraz sposób ustalania ich wysokości.

⁴ W. W r o c h n o - S t a n k e, Badania nad zbiorowością niepełnosprawnych, "Praca i Zabezpieczenie Społeczne" 1984, nr 1, s. 33.

⁵ Ustawa ta dotyczy najlicniejszej grupy społeczno-zawodowej i zawiera uregulowanie wspólne dla całego prawa rentowego. Ponadto istnieją jeszcze inne akty prawne regulujące prawo zaopatrzeniowe: twórców i ich rodzin, rzemieślników, kolejarzy, górników, członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych i spółdzielni kółek rolniczych, osób, które uległy wypadkom przy pracy bądź zachorowały na chorobę zawodową.

Prawo do renty inwalidzkiej jest uzależnione od spełnienia trzech następujących warunków:

- 1) zaliczenia przez komisję lekarską do spraw inwalidztwa i zatrudnienia do jednej z trzech grup inwalidzkich;
- 2) zatrudnienia w wymaganym okresie;
- 3) powstania inwalidztwa w czasie zatrudnienia lub w okresie równorzędnym z okresem zatrudnienia albo nie później niż w ciągu 18 miesięcy od ustania tych okresów (art. 32). Renta przysługuje pracownikowi, który spełnia łącznie wszystkie trzy warunki. Wszystkie te kryteria są związane z zatrudnieniem.

W zależności od stopnia niezdolności do zatrudnienia wyodrębniono trzy grupy inwalidzkie. Grupę III otrzymują osoby najmniej poszkodowane na zdrowiu. Grupa III jest przyznawana osobom które są:

- 1) częściowo niezdolne do wykonywania dotychczasowego zatrudnienia, jeżeli osoby te zachowały zdolność do wykonywania dotychczasowego zatrudnienia w zmniejszonym zakresie;
- 2) całkowicie niezdolne do wykonywania dotychczasowego zatrudnienia, jeżeli zachowały one zdolność do wykonywania niżej kwalifikowanego zatrudnienia;
- 3) dotknięte szczególnym naruszeniem sprawności organizmu, nawet jeżeli naruszenia te nie ograniczają zdolności do wykonywania dotychczasowego zatrudnienia.

Grupa II jest przyznawana osobom niezdolnym do wykonywania jakiegokolwiek zatrudnienia. Do grupy I zaliczane są osoby o największym stopniu niesprawności, które są nie tylko niezdolne do jakiegokolwiek zatrudnienia, ale również same wymagają stałej i długotrwałej opieki ze strony innych osób.

Zaliczenie do grupy I lub II nie stanowi przeszkody do podjęcia zatrudnienia w warunkach specjalnie stworzonych lub na specjalnych stanowiskach (art. 24).

Decyzje o przyznaniu osobie poszkodowanej na zdrowiu grupy inwalidzkiej podejmuje komisje lekarskie do spraw inwalidztwa i zatrudnienia.

Przy ocenie zdolności do wykonywania zatrudnienia bierze się pod uwagę łącznie:

1) charakter i przebieg procesów chorobowych oraz ich wpływ na stan czynnościowy organizmu;

2) sprawność psychofizyczną organizmu oraz stopień przystosowania organizmu do ubytków anatomicznych, kalectwa, skutków choroby;

3) wiek, płeć;

4) posiadane kwalifikacje, zawód, wykonywane zatrudnienia i warunki pracy oraz możliwość dalszego wykonywania zatrudnienia;

5) możliwość całkowitego lub częściowego przywrócenia zdolności do wykonywania zatrudnienia przez leczenie i rehabilitację.

Drugim warunkiem niezbędnym do uzyskania prawa do renty inwalidzkiej jest zatrudnienie przez odpowiedni do wieku okres czasu lub osiągnięcie okresów równorzędnych i zaliczanych do okresów zatrudnienia. Łączny okres zatrudnienia, okresy równorzędne i zaliczane do okresów zatrudnienia powinny wynosić co najmniej:

1) 1 rok - jeżeli inwalidztwo powstało przed ukończeniem 20 lat;

2) 2 lata - jeżeli inwalidztwo powstało w wieku powyżej 20 lat do 22 lat;

3) 3 lata - jeżeli inwalidztwo powstało w wieku powyżej 22 do 25 lat;

4) 4 lata - jeżeli inwalidztwo powstało w wieku powyżej 25 do 30 lat;

5) 5 lat - jeżeli inwalidztwo powstało w wieku powyżej 30 lat.

Wysokość renty inwalidzkiej jest związana z przeciętną wysokością wynagrodzenia otrzymywanego w okresie bądź ostatnich 12 miesięcy zatrudnienia, bądź 24 miesięcy wybranych przez zainteresowanego z ostatnich 12 lat zatrudnienia. Przeciętna wysokość wynagrodzenia stanowi podstawę wymiaru renty. Do podstawy tej wliczane są wszystkie składniki wynagrodzenia w gotówce i w naturze (zasady ustalania składników nie wliczanych do podstawy określa art. 22).

Wysokość rent inwalidzkich jest zróżnicowana w zależności od posiadanej grupy. Zasady ustalania renty inwalidzkiej dla inwalidów I i II grupy są takie same. Renta stanowi 3000 zł + 55% pozostałej nadwyżki podstawy wymiaru ponad kwotę 3000 zł. Według

tej zasady obliczane są również emerytury. Dla inwalidów III grupy poziom rent jest niższy i wynosi 85% z 3000 zł i 50% nadwyżki podstawy wymiaru ponad tę kwotę. Za każdy rok zatrudnienia w Polsce Ludowej ponad 20 lat podstawę wymiaru renty zwiększa się o 1% (art. 35). Inwalidom I grupy przysługują dodatki pielęgnacyjne. Dodatek pielęgnacyjny wynosi 30% najniższej emerytury (art. 48). Istnieje jeszcze możliwość podwyższenia podstawy renty o 20% za posiadanie określonego odznaczenia państwowego (art. 49).

Ustawa określa również sposób ustalania dolnej i górnej granicy świadczeń. Najniższy poziom renty ustala Rada Ministrów, przy czym renta I i II grupy nie może być niższa niż 90% najniższego wynagrodzenia (bez uwzględnienia dodatków rodzinnego i pielęgnacyjnego).

Jeżeli idzie o górną granicę świadczeń, to poziom renty nie może przekraczać 100% podstawy wymiaru renty (chyba, że podstawa jest niższa od poziomu renty minimalnej).

Celem wyrównania poziomu świadczeń przyznawanych w różnych okresach czasu została przeprowadzona w latach 1983-1984 rewaloryzacja na podstawie ustawy z 14.12.1982 r. Rewaloryzacja objęła świadczenia przyznane do końca 1981 r. stosownie do wzrostu płac, jaki nastąpił od daty przyznania świadczeń do końca I półrocza 1982 r. Rewaloryzacja dotyczyła podstawy wymiaru świadczeń. Wielkość podwyżki podstawy wymiaru była uzależniona od roku przyznania świadczenia i była określona procentowo. Ustalone też zostały najniższe i najwyższe kwoty wzrostu podstawy. Wskaźniki procentowe uwzględniające wzrost płac w danym okresie kształtowały się od 511% podstawy wymiaru dla świadczeń przyznanych w 1960 r. do 15% dla świadczeń przyznanych w 1981 r. (art. 122). Od zrewaloryzowanej podstawy wymiaru obliczone zostały świadczenia według nowych zasad. Świadczenia przyznane w 1982 r. od stycznia 1983 r. były zwiększone o kwotę odpowiadającą rekompensatom z tytułu podwyżki cen (art. 123). Rewaloryzacja przeprowadzana była etapami⁶.

Od 1.3.1986 r. ustawa wprowadziła waloryzację. Waloryzacja polega na tym, że "podstawa wymiaru emerytury i renty ulega co-

⁶ Rozporządzenie Ministra Pracy, Płac i Spraw Socjalnych z 5.08.1983 r. (Dz.U. nr 214).

rocznym podwyżkom o taki procent, o jaki wzrasta przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce uspołecznionej w roku poprzedzającym rok podwyżki, nie więcej jednak niż o 150% wzrostu tego wynagrodzenia" (art. 74). Wpłaty podwyżek świadczeń z tytułu waloryzacji dokonywane są od 1 marca każdego roku.

W praktyce okazało się, że opóźnienie zastosowania waloryzacji w stosunku do rewaloryzacji, przy znacznym wzroście przeciętnych płac w latach 1982-1984, spowodowało powstanie na nowo rozpiętości pomiędzy przeciętną płacą bieżącą a przeciętnym świadczeniem oraz pomiędzy świadczeniami przyznanymi w poprzednich latach a świadczeniami obliczonymi od podwyższonych w międzyczasie płac.

Wynagrodzenie przeciętne w 1985 r. było wyższe o 90% od przeciętnego wynagrodzenia za I półrocze 1982 r., które było bazą podwyżek wszystkich świadczeń przyznanym do końca 1981 r.

W celu poprawy tych relacji, a przede wszystkim poprawy sytuacji materialnej rencistów i emerytów zostały przeprowadzone następujące działania:

1) w 1984 r. przyznane zostały jednorazowe świadczenia dla osób pobierających niskie emerytury;

2) w 1985 r. podwyższone zostały wszystkie świadczenia obliczone od podstawy wymiaru niższej niż 18 000 zł, przy czym najwyższy wzrost dotyczył świadczeń najniższych i niskich (podwyżki te nie wyrównały dysproporcji w poziomie rent, jakie powstały w latach 1983-1985);

3) w 1986 r. zastosowano kolejną rewaloryzację emerytur i rent ze starego portfela. Uwzględniając podwyżki świadczeń dokonane w 1984 i 1985 r. i podwyżki wynikające z bieżącej rewaloryzacji ustalono, że podstawy wymiaru rent i emerytur powinny być podwyższone:

- o 50% w przypadku świadczeń przyznanym do końca 1981 r.
- o 35% w przypadku świadczeń przyznanym w 1982 r.
- o 6% w przypadku świadczeń przyznanym w 1983 r.

Podwyżki te realizowano w latach 1986-1988 w trzech ratach od 1 września każdego roku⁷. (Ustawa z 30.01.1986 r. o podwyższe-

⁷ H. Nowogórska-Kąźnik, Zasady podwyżek emerytur i rent, "Praca i Zabezpieczenie Społeczne" 1987, nr 3, s. 39.

niu emerytur i rent w 1986 r., Dz.U. nr 1, p. 1 i ustawa z 29.01.1987 r. o podwyższeniu emerytur i rent w 1987 i 1988 r., Dz.U. nr 3, poz. 20).

3. Dochody gospodarstw domowych inwalidów w latach 1980-1987

Do analizy sytuacji materialnej inwalidów wykorzystane zostaną dane statystyczne dotyczące kształtowania się rent inwalidzkich oraz innych dochodów w latach 1980-1987, wyniki badań budżetów rodzinnych gospodarstw domowych emerytów i rencistów prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny oraz wyniki badań nad zbiorowością samych inwalidów.

Wysokość rent inwalidzkich w badanym okresie na tle poziomu wynagrodzeń i emerytur przedstawia tab. 1.

Renty inwalidzkie przez cały ten okres miały najniższy poziom w stosunku do wynagrodzeń, a także do emerytur. Ponadto istniały znaczne rozbieżności pomiędzy świadczeniami bieżącymi a świadczeniami nowo przyznanymi. W 1987 r. różnica pomiędzy przeciętną miesięczną rentą bieżącą a nowo przyznaną prawie zanikła. Stosunek rent inwalidzkich i emerytur do przeciętnych miesięcznych płac za badany okres przedstawiał się następująco:

lata	renta inwalidzka	emerytura
1980	38,9%	54,4%
1982	29,8%	40,7%
1983	36,6%	49,6%
1984	40,7%	56,6%
1985	45,0%	58,7%
1986	43,3%	56,1%
1987	48,6%	64,4%

Istnieją znaczne rozbieżności pomiędzy przeciętną miesięczną rentą inwalidzką a przeciętnym miesięcznym wynagrodzeniem w gospodarce społecznej.

T a b e l a 1

Wysokość rent inwalidzkich i emerytur pozarolniczych oraz wynagrodzeń
w latach 1980-1986

Wyszczególnienie	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Przeciętna miesięczna renta inwalidzka bieżąca	2 347	2 962	3 464	5 151	6 854	8 670	10 800	14 236
Przeciętna miesięczna renta inwalidzka nowo przyznana	3 154	3 668	4 470	6 085	8 399	10 801	12 184	14 519
Przeciętna miesięczna emerytura bieżąca (bez roln. indywidualnych)	3 286	3 925	4 732	6 968	9 532	11 218	14 068	18 808
Przeciętna miesięczna emerytura nowo przyznana (bez roln. indywidualnych)	4 416	5 443	6 544	9 378	14 706	17 704	20 212	23 337
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w gospodarce społecznej	6 040	7 689	11 681	14 053	16 838	20 005	24 000	29 184

Ź r ó d ł o: "Rocznik Statystyczny GUS" 1986, tab. 3(234), s. 175; 4(225), s. 165; 6(1237), s. 178; "Rocznik Statystyczny GUS" 1988, Warszawa 1988, tab. 3(220), s. 107; tab. 3(228) s. 166.

Relatywnie najniższy poziom przeciętnych rent inwalidzkich był w 1982 r., kiedy renta wynosiła 29,8% przeciętnej miesięcznej płacy. Dotyczy to również emerytur. Był to rok przed rozpoczęciem rewaloryzacji świadczeń. W następnych latach relacje nieco się poprawiały, a w 1985 r. przeciętna miesięczna renta inwalidzka osiągnęła 45% przeciętnej płacy. W 1986 r. był spadek relacji i w 1987 r. nastąpił wzrost i renta inwalidzka wynosiła 48,6% przeciętnej płacy. Emerytura w tym czasie osiągnęła poziom 64,4% płacy.

Niższy poziom rent inwalidzkich w stosunku do emerytur wynika m. in. z niższego wymiaru rent inwalidzkich inwalidów grupy III, którymi jest znaczna część rentobiorców.

Rozbieżności w wysokości przeciętnych miesięcznych rent inwalidzkich, emerytur i płac oznaczają w praktyce różnice w poziomie życia rodzin utrzymujących się ze świadczeń i z płac.

Badania budżetów rodzinnych prowadzone są łącznie dla gospodarstw domowych emerytów i rencistów i ich wyniki mają ograniczone zastosowanie w odniesieniu do gospodarstw domowych samych tylko inwalidów, biorąc pod uwagę np. wcześniej ujawnione różnice w poziomie przeciętnych emerytur i rent. Niemniej z powodu braku innych danych, wyniki tych badań zostaną wykorzystane dla pokazania tendencji w kształtowaniu się dochodów tych gospodarstw.

Przeciętne miesięczne dochody nominalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów przedstawia tab. 2.

Przeciętne miesięczne dochody nominalne na 1 osobę w gospodarstwach domowych emerytów i rencistów w badanym okresie były najniższe spośród przeciętnych dochodów wszystkich badanych typów gospodarstw domowych, w tym także niższe od dochodów gospodarstw pracowniczych. W latach 1982-1985 przeciętne dochody gospodarstw emerytów i rencistów stanowiły w kolejnych latach coraz mniejszą część przeciętnych dochodów gospodarstw pracowniczych od 84,5% w roku 1982 do 78,3% w roku 1985. W 1986 r. nastąpiła poprawa relacji o 3,3 pkt w stosunku do roku poprzedniego, a w roku 1987 o 11,6 pkt. Relacja dochodów emerytów i rencistów do dochodów pracowniczych wynosiła wtedy 89,9%. Jest to znaczna poprawa, którą można tłumaczyć m. in. przyznaniem

dotychczasowych podwyżek świadczeń wynikających z ponownej rewaloryzacji.

T a b e l a 2

Przeciętne miesięczne dochody nominalne na 1 osobę
w gospodarstwach domowych

Gospodarstwo domowe	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Emerytów i rencistów	3 610	6 100	7 150	8 440	9 870	12 210	16 100
Pracowni- cze	4 510	7 220	8 910	10 660	12 600	14 960	17 900
dochód na 1 osobę w gospodarstwach pracowniczych = 100							
Emerytów i rencistów	80,0	84,5	80,2	79,1	78,3	81,6	89,9

Ź r ó d ł o: Warunki życia ludności w latach 1981-1985, Warszawa 1986, tab. 214, s. 31, "Studia i Prace GUS"; J. S o l s k a, Nasza stopa, "Polityka" 1988, nr 34, s. 6.

W latach 1981-1987 obok znacznej dynamiki dochodów nominalnych miał miejsce również wzrost cen. Kształtowanie się kosztów utrzymania oraz dochodów realnych w tym okresie przedstawia tab. 3.

Najwyższy był wskaźnik wzrostu dochodów nominalnych w 1982 r. wynoszący 169% w gospodarstwach emerytów i rencistów i 160% w gospodarstwach pracowniczych, co było związane z wypłatą wysokich rekompensat z tytułu wzrostu cen. W następnych latach tempo wzrostu dochodów nominalnych w poszczególnych latach wynosiło ok. 20%. W 1987 r. wskaźnik wzrostu dochodów nominalnych gospodarstw emerytów i rencistów wynosił 131,8% w stosunku do roku 1986. Również charakterystyczne było kształtowanie się w tym okresie kosztów utrzymania, które w 1982 i 1983 r. (gospodarstwa emerytów i rencistów) rosły szybciej niż dochody nominalne.

T a b e l a 3

Dynamika dochodów nominalnych, kosztów utrzymania
i dochodów realnych

Gospodar- stwa	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
	rok poprzedni = 100						
	dochody nominalne						
Emerytów i rencistów	123,4	169,0	117,2	118,0	116,9	123,7	131,8
Pracowni- cze	126,0	160,1	123,4	119,6	118,2	119,6	119,6
	koszty utrzymania						
Emerytów i rencistów	119,0	211,0	118,1	116,0	115,7		127,0
Pracowni- cze	124,0	201,0	122,9	115,0	114,6	116,8	123,0
	dochody realne						
Emerytów i rencistów	103,1	82,7	99,2	101,5	101,0		103,8
Pracowni- cze	101,6	79,5	100,4	103,4	103,0	102,4	96,7

Ź r ó d ł o: Analiza dochodów i kosztów utrzymania ludności w 1987 r., Zakład Analityczno-Badawczy Centrum Studiów Związków Zawodowych, Warszawa 1987, s. 8; obliczenia własne.

W tychże latach, a szczególnie w 1982 r. miał miejsce duży spadek dochodów realnych gospodarstw w stosunku do roku poprzedniego wyższy w gospodarstwach pracowniczych, wynoszący 20,5%, a niższy w gospodarstwach emerytów i rencistów wynoszący 17,3%. W 1983 r. zmniejszyły się dochody realne gospodarstw emerytów i rencistów o 0,8 pkt. w stosunku do roku poprzedniego, a dochody realne gospodarstw pracowniczych wzrosły o 0,4 pkt. W latach 1984-1985 dochody realne były w zasadzie na poziomie podobnym do lat poprzednich, nieznacznie rosły, przy czym większy był wzrost dochodów realnych gospodarstw pracowniczych. Wzrost ten wynosił 3 pkt. rocznie, podczas gdy roczny wzrost dochodów gospodarstw emerytów i rencistów wynosił 1 pkt.

Dane dotyczące dochodów realnych wskazują, że poziom tych dochodów w kolejnych latach nie osiągnął poziomu z 1981 r.

Dla określenia poziomu życia używany jest wskaźnik udziału wydatków na żywność w strukturze wydatków gospodarstw domowych. Wykorzystane jest przy tym prawo Engla mówiące o tym, że im niższe dochody tym większą część wydatków wynoszą wydatki na podstawowe potrzeby⁸.

Przeciętne miesięczne wydatki na żywność w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz w gospodarstwach pracowniczych przedstawia tab. 4.

Przeciętne miesięczne wydatki na żywność w gospodarstwach emerytów i rencistów od 1982 r. przekraczają 50% i do 1986 r. wynosiły ok. 55%, wydatki w gospodarstwach pracowniczych są niższe i wynoszą od 1983 r. ok. 43%. W roku 1986 i 1987 udział wydatków na żywność zmniejszył się w obydwu typach gospodarstw. Również ten wskaźnik wskazuje na trudniejszą sytuację materialną rodzin emerytów i rencistów, wysoki udział wydatków na żywność w tych gospodarstwach oznacza, że niewielka część środków pozostaje na zaspokojenie innych potrzeb.

Bardziej precyzyjne analizy i oceny dochodów gospodarstw domowych inwalidów są możliwe przy zastosowaniu wyników badań bardziej szczegółowych. Takie badania zostały przeprowadzone na zbiorowości 200 inwalidów z Łodzi, otrzymujących od 1983 r. renty inwalidzkie, co stanowiło 6,9% wszystkich inwalidów otrzymujących renty od 1983 r. w Łodzi i woj. łódzkim⁹. Dobór zbiorowości był losowy. Badania przeprowadzone na początku 1988 r. przy posłużeniu się wywiadem kwestionariuszowym dotyczyły dochodów (a także innych problemów) w roku 1987.

Wśród 200 gospodarstw domowych inwalidów znajdowało się 84 małżeństw, 50 rodzin z dziećmi w wieku przedszkolnym i szkolnym, 34 inwalidów samotnych, 11 rodzin z dziećmi dorosłymi, 7 rodziców samotnych z dziećmi, 14 innych jeszcze gospodarstw.

⁸ A. L u s z n i e w i c z, Statystyka społeczna, Warszawa 1982, s. 162.

⁹ Z. C z a j k a, Raport z III etapu badań w ramach CPBP 08.01.4.1. Zadanie badawcze: "Rola świadczeń rentowych w zaspokajaniu potrzeb osób niepełnosprawnych i ich rodzin", Łódź 1988, mpis.

Tabela 4

Przeciętne miesięczne wydatki w gospodarstwach domowych na 1 osobę
w gospodarstwach domowych

Wyszczególnienie	1981		1982		1983		1984		1985		1986		1987	
	zł	%	zł	%	zł	%	zł	%	zł	%	zł	%	zł	%
gospodarstwa domowe emerytów i rencistów														
Ogółem	3 268	100,0	5 666	100,0	6 972	100,0	8 332	100,0	9 830	100,0	12 235	100,0	16 100	100,0
Artykuły żywnościowe	1 550	47,4	3 234	51,1	3 795	54,4	4 589	55,1	5 388	54,8	6 406	52,4	8 024	49,6
gospodarstwa domowe pracownicze														
Ogółem	3 847	100,0	6 523	100,0	8 726	100,0	10 232	100,0	11 757	100,0	13 067	100,0	16 621	100,0
Artykuły żywnościowe	1 316	34,2	3 115	47,8	3 706	42,5	4 386	42,9	5 123	43,6	5 486	41,9	6 630	39,9

Źródło: "Rocznik Statystyczny GUS" 1988, tab. 22(211), s. 143, 144; obliczenia własne.

Przeciętny miesięczny dochód na osobę w gospodarstwach domowych badanych inwalidów wynosił w tym roku 14 553 zł i był niższy o 1547 zł od przeciętnego dochodu gospodarstw emerytów i rencistów. Przeciętny, miesięczny dochód 83 gospodarstw, które utrzymywały się tylko ze świadczeń społecznych, wynosił 12 331 zł, a przeciętny miesięczny dochód 89 gospodarstw, w których budżetach znajdowały się również dochody z pracy, wynosił 16 531 zł, co wskazuje na znaczne różnice w poziomie życia gospodarstw domowych inwalidów w zależności od źródeł utrzymania.

W badaniach ujęte zostały także inne dochody niż tylko renty inwalidzkie respondentów oraz dochody innych osób, wchodzących w skład badanych gospodarstw. Oprócz rent inwalidzkich 21% respondentów otrzymywało wynagrodzenie za pracę dodatkową, 8,5% zasiłki rodzinne, 8,5% zasiłki pielęgnacyjne i 2,5% zapomogi.

Obok inwalidów dochody miało jeszcze 180 innych osób wchodzących w skład gospodarstw domowych, w tym 152 małżonków. Spośród współmałżonków 52,6% otrzymywało wynagrodzenie za pracę, 46,1% renty lub emerytury, 21,7% zasiłki rodzinne, 5,9% wynagrodzenie za pracę dodatkową i 1,3% zapomogi. 28 innych osób niż współmałżonkowie otrzymywało dochody, w tym 9 osób wynagrodzenie za pracę, 13 osób - wynagrodzenie uczniów i studentów za pracę lub praktykę oraz stypendium, 6 osób rentę inwalidzką.

Dla określenia, jaka część gospodarstw miała dochody poniżej niezbędnego minimum posłużono się wielkością minimum socjalnego. Według obliczeń OPZZ minimum socjalne - wydatki miesięczne w warunkach rynkowych w 1987 r. wynosiło¹⁰:

- dla samotnego emeryta lub rencisty 13 224,8 zł;
- dla osoby w dwuosobowym gospodarstwie emerytów i rencistów 11 214,9 zł;
- dla samotnej osoby pracującej 15 731 zł;
- dla osoby w dwuosobowej rodzinie pracowniczej 13 641 zł;
- dla osoby w czterosobowej rodzinie pracowniczej 13 114,6 zł.

Wydatki nie są równoznaczne z dochodami, mogą być większe od dochodów bieżących (korzystanie z kredytów, oszczędności) bądź

¹⁰ Wyniki badań minimum socjalnego za 1987 r., Centrum Studiów Związków Zawodowych, Warszawa 1988.

mniejsze (tworzenie oszczędności, spłata kredytów). Ponieważ minimum socjalne (oznaczające wydatki) dotyczy całego roku 1987, z powodu braku dostępu do danych na temat minimum socjalnego oznaczającego dochód, zostanie ono w tym miejscu wykorzystane. Ogółem 41,5% badanych gospodarstw miało dochody niższe niż minimum socjalne. Gospodarstw mających takie dochody wśród gospodarstw utrzymujących się tylko ze świadczeń społecznych było 47%, a wśród gospodarstw posiadających dochody z pracy było 37,8%. 76,5% gospodarstw jednoosobowych żyło poniżej minimum socjalnego.

Jeżeli za kryterium ubóstwa uznać sumę dochodów niższych niż minimum socjalne, to prawie połowa gospodarstw domowych badanych inwalidów żyje w ubóstwie. Badana zbiorowość była zbyt mała, aby można było wyniki uogólnić w odniesieniu do wszystkich inwalidów. Dane wskazują jednak na hipotetyczny zasięg ubóstwa wśród gospodarstw domowych inwalidów w 1987 r.

Wyniki te przedstawione w tej części opracowania wskazują na ważne problemy związane z kształtowaniem dochodów w gospodarstwach inwalidów. Obok różnic przeciętnej miesięcznej wysokości rent inwalidzkich bieżących i przeciętnej miesięcznej wysokości wynagrodzeń w gospodarce uspołecznionej oraz różnic w wysokości przeciętnych miesięcznych dochodów na osobę w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz gospodarstwach pracowniczych i różnic w poziomie dochodów gospodarstw inwalidzkich, utrzymujących się tylko ze świadczeń społecznych oraz gospodarstw, w budżetach których znajdują się wynagrodzenia za pracę, ma miejsce również niewystarczający poziom dochodów w znacznej części gospodarstw, w wyniku czego gospodarstwa te są ubogie. Wymaga to podjęcia takich działań, które by przyczyniły się do poprawy tej sytuacji.

4. Podsumowanie i wnioski

Z faktu, że istotą inwalidztwa jest ograniczenie funkcji życiowych, wśród których jest także naruszona zdolność do wykonywania pracy zawodowej oraz z faktu, że co dziesiąty obywatel Polski w 1984 r. był inwalidą, wynika konieczność szczególnej troski i odpowiedzialności ze strony społeczeństwa za stworzenie od-

powiednich warunków życia tej grupie ludności. Inwalidzi winni zajmować ważne miejsce w polityce społecznej państwa.

Do podstawowych form zabezpieczenia społecznego inwalidów należą: rehabilitacja, świadczenia socjalne, szkolnictwo specjalne, pośrednictwo zawodowe i zatrudnienia. Istnieje duża dynamika przyrostu inwalidów. Niski jest poziom wykształcenia większości inwalidów, co należy ocenić negatywnie. Wyznacza to niską pozycję w strukturze zawodowej oraz niskie wynagrodzenie za wykonywaną pracę nie wymagającą kwalifikacji inwalidów pracujących. Znaczny jest udział w zbiorowości inwalidów prawnych, inwalidów III grupy (42,9%), a więc jak wynika z definicji tej grupy inwalidzkiej, osób zdolnych do wykonywania pracy zawodowej oraz niski jest wskaźnik aktywności zawodowej inwalidów tej grupy (32,1%). Świadczy to o braku sprzyjających warunków do podejmowania pracy przez inwalidów. Większość inwalidów czynnych zawodowo zatrudnionych jest w rolnictwie (64,3%).

Ważną rolę w zabezpieczeniu społecznym inwalidów zajmują renty inwalidzkie.

Podstawowym kryterium oceny rent inwalidzkich jest poziom życia, jaki zapewniają one inwalidom. Jak określa teoria zabezpieczenia społecznego, renty winny spełniać trzy warunki: zapewniać co najmniej niezbędne minimum utrzymania, zapobiegać obniżeniu się poziomu życia po zaprzestaniu pracy zawodowej, zapewniać poziom życia nie odbiegający zasadniczo od poziomu życia ludności pracującej. Analiza warunków życia inwalidów w Polsce na podstawie ogólnodostępnych danych statystycznych oraz na podstawie przeprowadzonych badań empirycznych wykazała, że istnieją różnice w poziomie życia inwalidów i ludności pracującej oraz że poziom życia znacznej części inwalidów znajduje się poniżej poziomu uznanego za niezbędny. Na rozbieżności te, w zakresie poziomu życia rodzin inwalidzkich i rodzin pracowniczych, wskazują różnice w poziomie rent i wynagrodzeń (w 1987 r. przeciętna renta inwalidzka wynosiła 48,6% przeciętnej płacy w gospodarce uspołecznionej) oraz różnice w dochodach na osobę tych dwóch typów gospodarstw domowych.

W 1987 r. dochody gospodarstw emerytów i rencistów były niższe o 10% od dochodów gospodarstw pracowniczych. Dochody zaś samych gospodarstw inwalidów są niższe niż dochody emerytów. Na

rozbieżności w poziomie życia rodzin inwalidzkich i pracowniczych wskazuje także struktura wydatków, w których ponad połowę wynoszą wydatki na żywność. Również wyposażenie gospodarstw domowych inwalidów w przedmioty trwałego użytkowania jest gorsze niż gospodarstw pracowniczych. Warunki mieszkaniowe części inwalidów nie są korzystne.

Waloryzacja świadczeń jest ważnym osiągnięciem systemu świadczeń społecznych, ale system ten jest obciążony brakiem indeksacji wynagrodzeń. Ponadto, w sytuacji znacznej inflacji bardzo niekorzystne jest opóźnienie waloryzacji świadczeń w stosunku do wzrostu wynagrodzeń, co wymaga zmiany. Ponadto niekorzystna jest także przyjęta zasada waloryzacji podstawy wymiaru, a nie poziomu świadczeń. Możliwość poprawy poziomu życia inwalidów jest uzależniona od rozwiązania problemów dotyczących całego społeczeństwa w zakresie: zaopatrzenia rynku w artykuły codziennego użytku, dostępności mieszkań i warunków mieszkaniowych, infrastruktury społecznej, szczególnie w zakresie oświaty, służby zdrowia, kultury.

Niepokojący jest również wysoki udział gospodarstw domowych inwalidów, których dochody są poniżej minimum socjalnego. Badania empiryczne wykazały, że ok. 40% gospodarstw domowych inwalidów badanej zbiorowości w 1987 r. miało dochody poniżej minimum socjalnego, w tym prawie połowa gospodarstw utrzymujących się tylko ze świadczeń społecznych, a aż 70,6% gospodarstw jednoosobowych utrzymujących się z renty inwalidzkiej. Świadczenia społeczne, w tym renty inwalidzkie stanowią znaczną część budżetów domowych inwalidów. W 1987 r. w gospodarstwach emerytów i rencistów w Polsce udział świadczeń społecznych w budżetach domowych wynosił 72,2%, w tym emerytur i rent 69,2%. Badania empiryczne wykazały, że świadczenia społeczne stanowiły 54,6%, w tym renty 32% budżetów domowych inwalidów. Występuje przy tym prawidłowość, że im niższy dochód gospodarstwa tym jest wyższy udział świadczeń. Oznacza to uzależnienie budżetów domowych od poziomu świadczeń rentowych. Znaczny udział gospodarstw domowych o dochodach poniżej minimum socjalnego świadczy o zbyt niskim poziomie dużej części rent inwalidzkich oraz o kumulacji negatywnych cech położenia społecznego inwalidów, biorąc pod uwagę również ich niepełnosprawność, zły stan zdrowia zdecydowanej większości inwali-

dów, niski poziom wykształcenia, bierność zawodową, a także niezbyt dobre warunki mieszkaniowe znacznej części inwalidów o niskich dochodach i gorszy stan wyposażenia tych gospodarstw w przedmioty trwałego użytkowania.

Przeprowadzone badania empiryczne objęły zbyt małą zbiorowość, aby wyniki można było uogólnić na całą zbiorowość, niemniej wyniki pozwalają na bliższe rozpoznanie sytuacji inwalidów i wskazują na problemy do dalszych badań i problemy do rozwiązania.

Niski poziom aktywności zawodowej inwalidów, także inwalidów częściowych, przy jednoczesnym niskim poziomie znacznej części rent inwalidzkich, świadczy o niesprzyjających warunkach zatrudnienia inwalidów. Przyczyn należy poszukiwać zarówno po stronie inwalidów, jak i po stronie zakładów pracy. Inwalidzi wymagają odpowiednich do ich stanu warunków pracy, a często takie warunki w zakładach pracy, także w spółdzielniach inwalidzkich, gdzie występuje preferencja celów ekonomicznych nad społecznymi, nie są zadowalające. Zakłady pracy muszą mieć większą motywację do zatrudniania inwalidów, które nie powinno odbywać się na marginesie innych działań, a winno stanowić cel sam w sobie. Usprawnienia wymaga również pośrednictwo pracy dla inwalidów. Przeciwdziałania wymagają również trudności w zatrudnianiu kobiet.

Doskonalenia wymaga system rent inwalidzkich w Polsce. Rozszerzenia wymaga zakres podmiotowy rent inwalidzkich na wszystkich inwalidów niezdolnych do pracy zawodowej. W zakresie kształtowania poziomu świadczeń rentowych rozważenia wymaga wprowadzenie nowych elementów do systemu rentowego (które są stosowane w innych krajach), takich jak uzależnienie poziomu rent od stażu pracy, od wieku, a także od sytuacji rodzinnej. Świadczenia rentowe muszą zapewnić utrzymanie nie tylko inwalidom, ale także innym osobom, które mają oni na utrzymaniu, szczególnie dzieciom. Bardzo ważne jest ustalenie sposobu uzupełniania dochodów gospodarstw inwalidów, których dochody są niższe od niezbędnego minimum. Rozwiązaniem mogłoby być zastosowanie zwiększonych zasiłków lub zwiększonego wymiaru rent, jeżeli w gospodarstwie byłyby na utrzymaniu inne osoby.

Istotnym problemem świadczeń społecznych na rzecz inwalidów jest również indywidualizacja świadczeń w zależności od sytuacji

poszczególnych osób i ich rodzin, co można uzyskać przez włączenie się, w większym stopniu niż dotychczas, władz lokalnych i zakładów pracy w udzielanie tych świadczeń. Przy czym w przypadku inwalidów, obok świadczeń pieniężnych, nie mniejsze znaczenie mają świadczenia w naturze i w formie usług.

Najbardziej skuteczną jest pomoc inwalidom ze strony tych instytucji i służb, które mają z nimi bezpośredni kontakt, tym bardziej, że w każdym województwie, w każdym mieście i gminie jest inny udział inwalidów wśród ogółu mieszkańców oraz inne są warunki życia. W związku z czym zasady ustalane centralnie nie mogą uwzględnić indywidualnych potrzeb. Istotnym problemem do rozstrzygnięcia w skali lokalnej jest usuwanie barier architektonicznych.

Zmiany, jakie zachodzą w warunkach życia społeczeństwa polskiego, szczególnie wzrost kosztów utrzymania, wymagają dalszych badań warunków życia inwalidów (znacznej części społeczeństwa), aby polityka społeczna w stosunku do inwalidów była w maksymalnym stopniu dostosowana do ich potrzeb.

Istnienie rodzin inwalidów, których dochody nie wystarczają na pokrycie podstawowych potrzeb, żyjących w ubóstwie, których poziom życia znacznie odbiega od poziomu życia większości społeczeństwa, stanowi poważne wyzwanie dla polityki społecznej.

Zofia Czajka

MECHANISMS OF FIXING AND PROBLEMS OF ANALYZING INCOMES OF INVALIDS' HOUSEHOLDS

The aim of the article is to present the principles of the system of pensions for invalids in Poland and the material situation of their households. This provided a basis for formulation of conclusions concerning the level of incomes obtained by this population group.

The material situation of invalids was discussed on the basis of the level of invalids' pensions in the years 1980-1987; pensions and average nominal wages; nominal incomes of retirees' and invalids' households and households of professionally active persons; costs of living and real incomes; share of food expenditure in these households in their entire expenditure; and the level of incomes obtained by households of invalids which were studied in Lodz in 1987.

The results of the performed analysis point at substantial differences in the level of incomes obtained by households of invalids and professionally active persons, and at poverty of a considerable part of invalids' households, which necessitates launching remedial measures. The conclusions formulated in the article concern the principles of fixing pensions and new solutions in the field of fixing invalids' incomes with a special emphasis laid on creating favourable conditions for their work.